

УДК [005.336.4:005.52]:621

АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ОЦІНКИ ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ МАШИНОБУДІВНИХ ПІДПРИЄМСТВ

КОЮДА Віра Олексіївна,

кандидат економічних наук, доцент

ВОЛІКОВ Володимир Володимирович

здобувач

В сучасних умовах інтеграція вітчизняних підприємств до світового високотехнологічного середовища можлива тільки за умови ефективного використання власного інтелектуального капіталу. Творчі здобутки, нові знання і технології, перспективні розробки, ноу-хау тощо – все це є продуктами розвиненої економіки, де інтелектуальний потенціал набуває визначальної місії та забезпечує високу конкурентоспроможність суб'єктам господарювання. Нова ера знань та високорозвиненого інтелекту вимагає додаткової уваги до використання інтелектуального потенціалу.

Рівень використання інтелектуального потенціалу потребує виваженого й обґрунтованого підходу до його оцінювання по підприємствах будь-якої галузі та проведення деталізованого аналізу отриманих результатів. Саме вибір методів щодо проведення розрахунків й аналізу їх результатів в значній мірі визначають глибину обґрунтування необхідних заходів для підвищення ефективності викорис-

тання інтелектуального потенціалу (ІП) кожного підприємства та удосконалення процесу управління цим потенціалом як визначальним фактором інноваційного розвитку суб'єкта господарювання та галузі в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій довів, що питанням оцінки інтелектуального капіталу, інтелектуального потенціалу та інтелектуальної власності приділяється значна увага в дослідженнях [1; 7; 8; 10; 11] вчених-економістів (М. Бендіков, О. Бутнік-Сіверський, О. Буянова, Н. Гавкалова, В. Євєнко, Д. Єрохін, Я. Зайцева, О. Козирев, Є. Селєзньов, П. Цибульов та ін.). Однак слід відмітити відсутність методичного підходу з оцінки рівня використання ІП підприємства в цілому і за людським, структурним й споживчим капіталами як визначальних факторів аналізу цих результатів для конкретного суб'єкта господарювання в жорстких умовах конкуренції.

Метою статті є аналіз оцінки рівня використання ІП суб'єкта, людського, структурного й споживчого капіталів підприємств машинобудування і групи підприємств, виявлення резервів на основі визначальних факторів взаємовпливу як бази обґрунтування комплексу заходів для підвищення рівня використання інтелектуального потенціалу.

Узагальнюючі показники (інтегральних показників) оцінки використання людського (ЛК), структурного (СтК) та споживчого (СпК) капіталів є базою [2] для визначення загального рівня використання ІП підприємства на основі розрахованих інтегральних показників [4]. Рівень використання ІП групи машинобудівних підприємств Харківщини за п'ять років наведено на рис. 1, що свідчить про значні коливання рівня використання ІП підприємств, і це надає можливість отримати загальне й наочне уявлення про тенденцію змін у позитивному чи негативному напрямку по підприємствах.

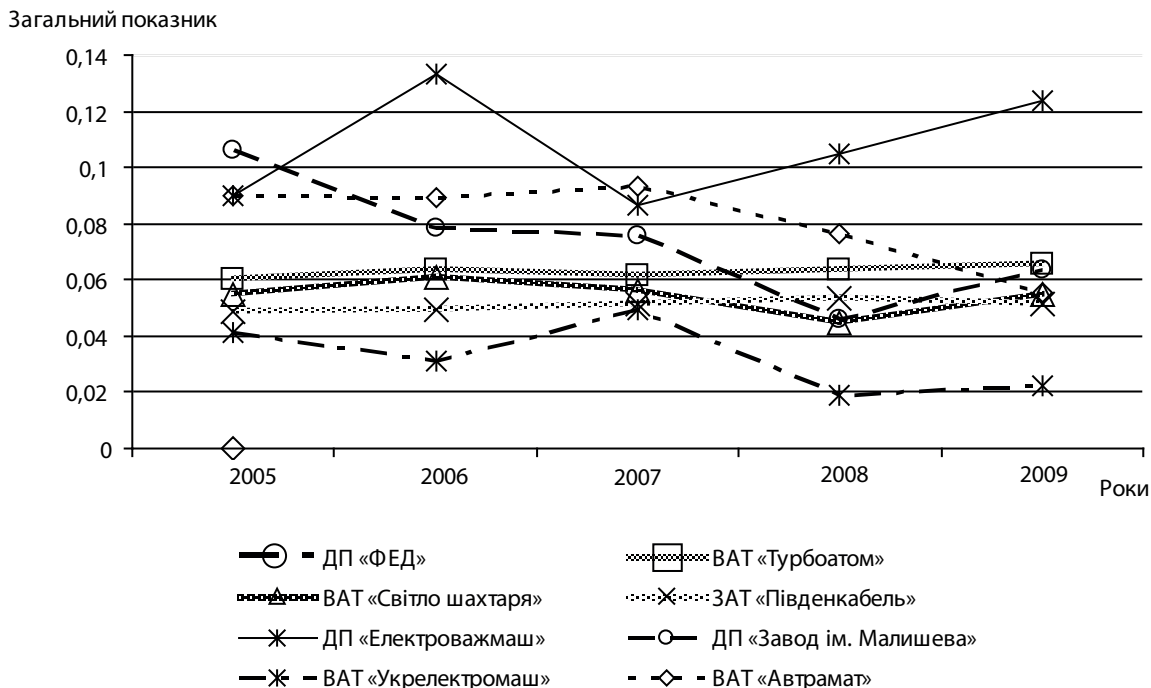

Рис. 1. Рівень використання ІП машинобудівних підприємств

Ефективність управління ІП підприємства у значній мірі залежить від LK , $СтК$ і $СпК$ та визначальних факторів, які найсуттєвіше впливають на рівень використання ІП підприємства [6]. Для виявлення взаємозв'язків та взаємовпливу факторів на інтелектуальний потенціал виникає потреба у додаткових дослідженнях та аналізу як цих скла-

дових (LK , $СтК$, $СпК$), так і факторів впливу безпосередньо на рівень використання ІП кожного окремого підприємства. Для цього рекомендується використати матричний метод [5], який потребує наявності даних (рис. 2) і побудови відповідних матриць.

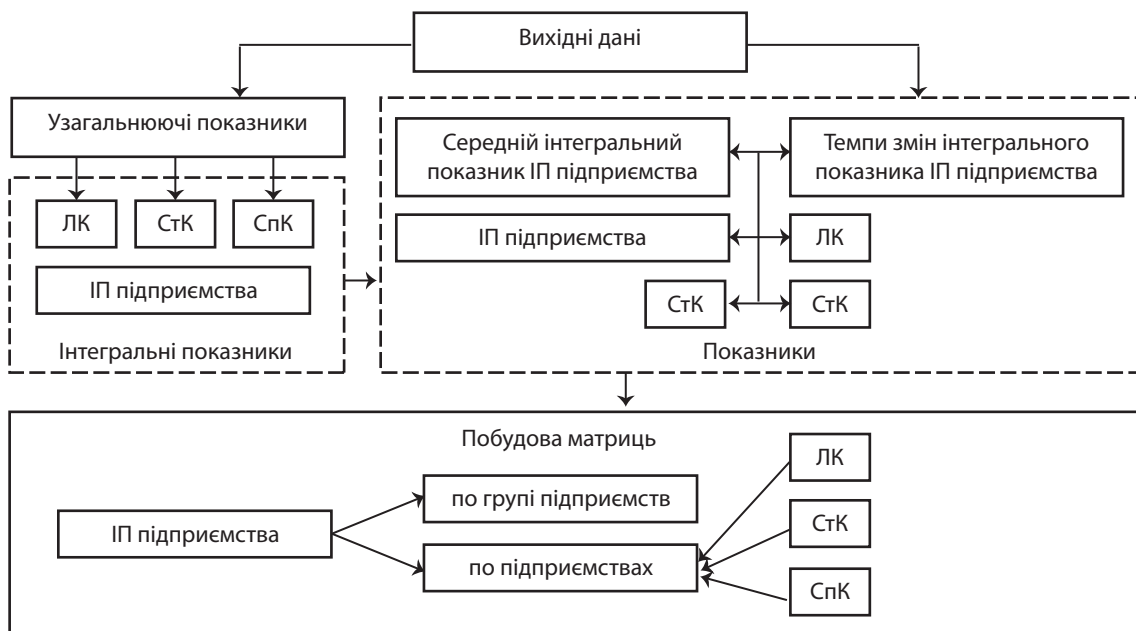

Рис. 2. Вихідні дані для побудови матриць ІП підприємства, ЛК, СтК й СпК

Враховуючи недоліки та переваги цього методу [3; 5; 9], було обґрунтовано послідовність оцінки використання ІП підприємства та базу даних для побудови матриці, за допомогою якої визначено розміщення підприємств у квадрантах, що надає можливість виявити зміни (зростання чи зниження) ІП кожного підприємства на основі узагальненого інтегрального показника та визначення

найбільш сприятливої чи загрозової зони. Перша матриця стосується визначення розташування підприємств за її зонами у базовому періоді (2009 р.) у порівнянні з минулим роком. Наступним кроком є побудова матриць по кожному підприємству щодо ІП підприємства, *ЛК*, *СмК* й *СнК*. Розташування восьми машинобудівних підприємств за квадрантами матриці наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Розміщення підприємств у квадрантах матриці ІП підприємства

Квадрант	Підприємства		Межі квадрантів	
	перелік	кількість	інтегральний показник ІП підприємства	темпи змін інтегрального показника ІП, %
1	ЗАТ «Завод «Південкабель»; ВАТ Автрамат	2	0,0000; 0,0561	-50,00; 2,71
2	ДП Завод «Електроважмаш»; ДП «Завод ім. Малишева»; ВАТ «Укрелектромаш»	3	0,0000; 0,0561	2,71; 50,00
3	ВАТ «Турбоатом»	1	0,0561; 0,1100	2,71; 50,00
4	ДП «Харківський машинобудівний завод «ФЕД»	1	0,0561; 0,1100	-50,00; 2,71
Межа 2-3	ВАТ «Світло шахтаря»	1	0,0561	2,71

У 1-му квадранті матриці опинилися відстаючі підприємства (ЗАТ «Завод «Південкабель»; ВАТ «Автрамат»), основними характеристиками діяльності яких є нижчі за середнє (по групі) показники використання ІП та низькими темпами його змін (інтегральний показник ІП підприємства). Це свідчить про низьку ефективність використання власного ІП, приводить до зниження конкурентоспроможності підприємства та, як наслідок, його ринкової вартості. Другий квадрант характеризується високими темпами росту інтегрального показника ІП підприємства та низьким значенням цього показника. У діяльності ДП Завод «Електроважмаш»; ДП «Завод ім. Малишева»; ВАТ «Укрелектромаш», що опинилися у цьому квадранті, недостатньо приділяється увага до використання саме власного інтелектуального потенціалу. Підприємствам, що опинилися в 3-му квадранті (ВАТ «Турбоатом»), характерні високі темпи росту інтегрального показника ІП підприємства та вище за середнє (по групі) значення цього показника. Ця зона є найбільш сприятливою: підприємство досягло високого рівня використання ІП (вище середнього по групі) та постійно його підтримує. Для 4-го квадранта характерні високе значення використання ІП підприємства та уповільнення темпів змін інтегрального показника ІП підприємства. Саме така ситуація може привести до зниження привабливості підприємства й потенційної можливості його переходу в 1-ший квадрант. Одне підприємство (ВАТ «Світло шахтаря») розташоване на межі 2-го та 3-го квадрантів, що потребує додаткових досліджень (у динаміці) потенційної можливості його переміщення за квадрантами.

Розглянуте положення підприємств надає узагальнюючу оцінку використання ІП та темпи його змін (2009/2008 рр.) для групи досліджуваних підприємств машинобудування у 2009 р., але не можна визначити за рахунок яких факторів, і насамперед основних, зміню-

вався (зростав чи зменшувався) рівень використання ІП кожного окремого підприємства на протязі п'яти років. Тому пропонується провести деталізований аналіз ІП підприємства на основі показників, які характеризують *ЛК*, *СмК*, *СнК* за цей же період по кожному підприємству. Для виявлення впливу на такий стан справ щодо використання ІП підприємства запропоновано проаналізувати зміни базових складових на протязі п'яти років, а саме: ІП підприємства в цілому і окремо: людського, структурного та споживчого капіталів. На основі цього підходу було проаналізовано ІП на основі *ЛК*, *СмК*, *СнК* за рівнем їх використання, що надає можливість виявити вплив цих складових на ІП підприємства в цілому. Це дозволяє виявити, за рахунок саме яких конкретних факторів *ЛК*, *СмК*, *СнК* було досягнуто відповідний рівень використання ІП підприємства.

Враховуючи велику кількість побудованих матриць (32) по восьми підприємствах, неможливо у рамках цієї статті навести усі і тому на прикладі одного із підприємств, а саме ДП Завод «Електроважмаш» (рис. 3 – 6), наведені відповідні матриці, які дозволяють простежити взаємовплив *ЛК*, *СмК* та *СнК* за їх пріоритетністю на загальний рівень використання ІП цього ж підприємства. На основі аналізу результатів розрахунків (рис. 3) щодо інтегрального показника ІП підприємства та темпів його змін можна відмітити таке: 2006 рік (3-й квадрант) – високий рівень використання та накопичення ІП; 2007 рік (1-й квадрант) – різке зниження використання та накопичення власного ІП, що може бути загрозою щодо подальшої діяльності підприємства; 2008 рік (1-й квадрант) – впроваджені заходи дали певний позитивний результат; 2009 рік (2-й квадрант) – систематичне впровадження заходів для підвищення рівня використання й розвитку власного ІП дало позитивні результати.

Темпи змін інтегрального показника ІП, %

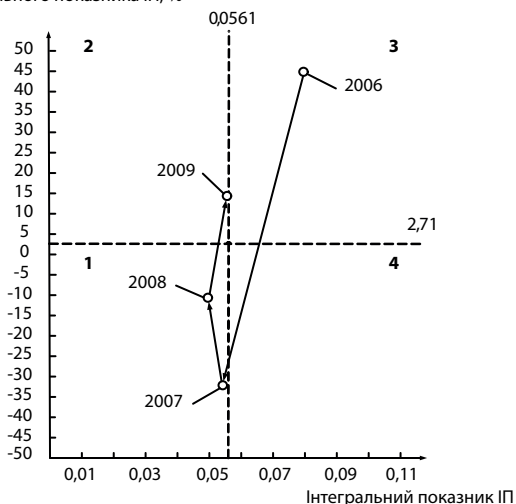

Рис. 3. Матриця інтелектуального потенціалу ДП Завод «Електроважмаш»

Для більш поглибленого дослідження впливу факторів (показників) *ЛК*, *СмК* й *СпК* на ІП підприємства можна дослідити на основі побудованих чотирьохпольних матриць за кожною окремою складовою.

На протязі п'яти років для ЛК (рис. 4) ДП Заводу «Електроважмаш» характерна тенденція змін, яка свідчить про нестабільну увагу з боку керівництва до ефективності його використання. Найкращі результати щодо використання та розвитку ЛК підприємства (3 квадрант) були у 2006 році. У 2007 р. із шести визначальних показників чотири різко погіршились, що й обумовило місце у 1-му квадранті. На протязі 2008 р. в основному за рахунок впровадження заходів щодо професійного навчання та підвищення кваліфікації працівників підприємство мало певні позитивні зміни (перемістилось в напрямку другого квадранта). У 2009 р. тільки два показники підвищились (інноваційність співробітників та частка працівників, які підвищили кваліфікацію), що було недостатньо (1 квадрант).

Темпи змін узагальнюючого показника СтК, %

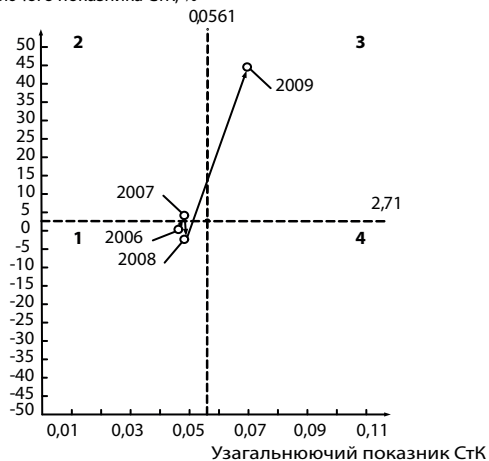

Рис. 5. Матриця структурного капіталу ДП Завод «Електроважмаш»

Темпи змін узагальнюючого показника ЛП, %

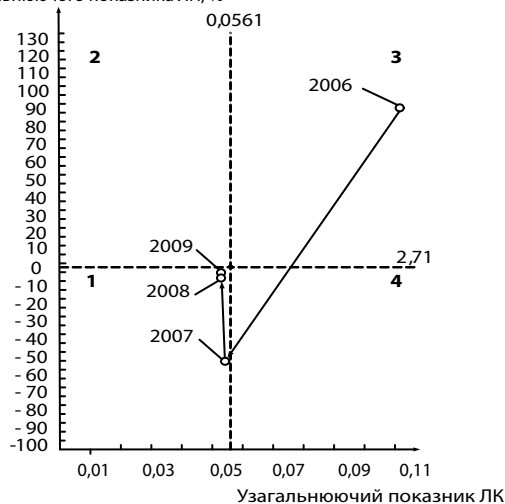

Рис. 4. Матриця людського капіталу ДП Завод «Електроважмаш»

Для СтК підприємства (рис. 5) характерне значне коливання щодо рівня його використання й розвитку. На протязі 2006 р. відносно бази (2005 р.) рівень використання *СмК* і обумовило розташування підприємства у 1 квадранті. Для 2007 р. характерне зростання кількості інноваційних розробок (ІР), вартості нематеріальних активів (НА) та впровадження власних ОПІВ (2-й квадрант). У 2008 р. за рахунок зниження кількості впроваджених ІР, власних ОПІВ та інших (інвестиції у НА) підприємство перемістилось у 1-й квадрант. Зростання у 2009 р. визначальних чотирьох показників оцінки *СмК* і забезпечило найвищий рівень його використання (3-й квадрант) на підприємстві.

Рівень використання *СпК* підприємства (рис. 6) характеризується коливанням у трьох квадрантах (4-й, 1-й, 2-й). У 2006 р. за рахунок зростання частки постійних клієнтів та інших (підвищення ефективності використання торговельних витрат (ТВ) рівень використання *СпК* забезпечив йому місце у 4 квадранті). У наступному (2007 р.) було зни-

Темпи змін узагальнюючого показника СпК, %

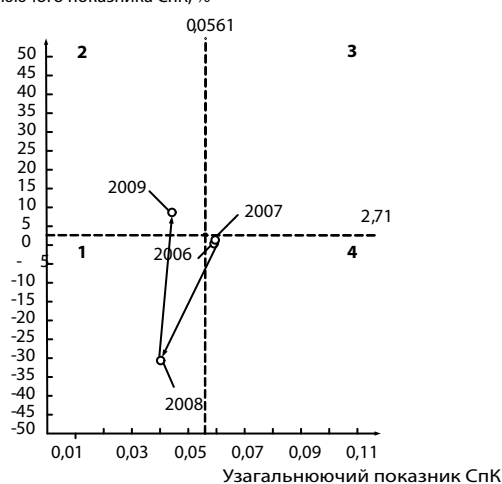

Рис. 6. Матриця споживчого капіталу ДП Завод «Електроважмаш»

ження рентабельності підприємства, зменшення кількості постійних клієнтів та частки ринку, але за рахунок підвищення інших (ефективність використання ТВ, витрати на роботу зі споживачами) підприємство перемістилось у 4-й квадрант. На протязі 2008 р. різке зниження показників рентабельності підприємства та інших (ефективність використання ТВ, робота зі споживачами) суттєво вплинуло на рівень використання й розвиток *СпК* (1-й квадрант). Впровадження заходів щодо зростання рівня рентабельності та інших (підвищення ефективності використання ТВ, розвиток комунікацій зі споживачами) у 2009 р. забезпечило позитивні зміни (2-й квадрант) у використанні *СпК* підприємства.

Аналіз та дослідження змін чинників за групами показників *ЛК*, *СтК*, *СпК* й відповідно їх узагальнюючих показників дозволив виявити й виокремити найбільш сильні й слабкі сторони у діяльності машинобудівних підприємств щодо рівня використання ІП підприємства та впливу на нього визначальних факторів на протязі п'яти років. Саме аналіз результатів додаткових досліджень за складовими (*ЛК*, *СтК*, *СпК*) на основі показників для їх оцінок дозволив конкретизувати взаємозв'язок і взаємовплив чинників на рівень використання ІП окремого підприємства. І це стало підґрунтям для розробки пропозицій та рекомендацій підприємствам для підвищення ефективності використання власного ІП. Послідовність розробки комплексу заходів щодо ІП підприємства на основі матричного аналізу наведено на рис. 7.

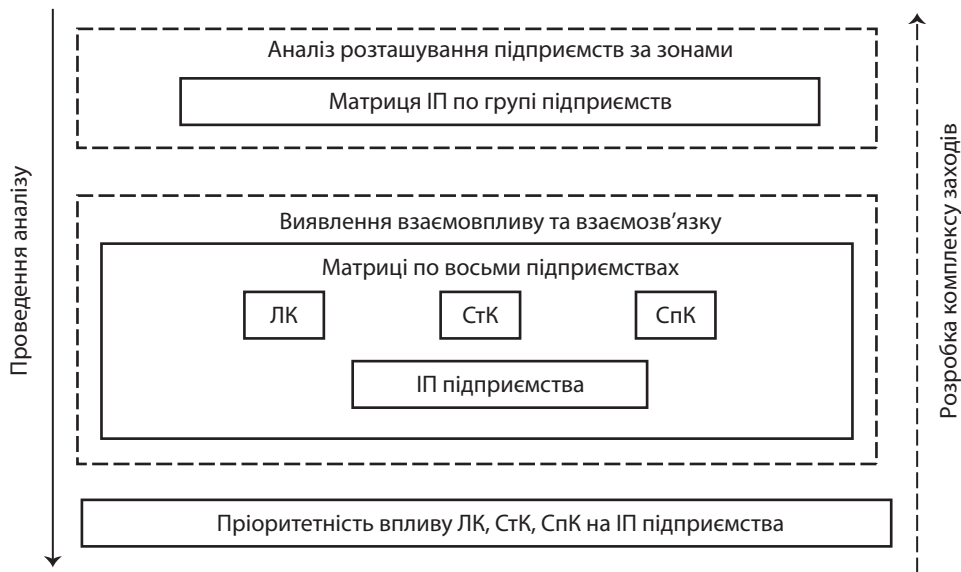

Рис. 7. Послідовність обґрунтування комплексу заходів ефективності використання ІП підприємства з урахуванням впливу *ЛК*, *СтК* й *СпК*

Завершуючий крок аналізу результатів щодо оцінки рівня використання ІП підприємств – це узагальнення динаміки зміни показників по усій групі підприємств за базу

його оцінки (*ЛК*, *СтК*, *СпК*) та за інтегральними показниками ІП підприємств. Використання *ЛК* по групі машинобудівних підприємств наведено в табл. 2.

Таблиця 2

Динаміка використання *ЛК* на підприємствах (в % до попереднього року)

Підприємства	Рік								
	2005	2006	2007	2008	2009				
ДП «ФЕД»	0,1084	↑		↓	↑			↓	
ВАТ «Турбоатом»	0,0630	↑		↓		↓		↓	
ВАТ «Світло шахтаря»	0,0477	↑		↓		↓	↑		
ЗАТ «Південкабель»	0,0371	↑		↑		↓		↓	
ДП «Електроважмаш»	0,0934	↑		↓		↓		↓	
ДП «Завод ім. Малишева»	0,0956		↓	↓	↑			↓	
ВАТ «Укрелектромаш»	0,0694		↓	↑	↑			↓	
ВАТ «Автрамат»	0,0215		↓	↑	↑			↓	
Усього (↑ – зростання; ↓ – зниження)		5	3	3	5	4	4	1	7

Слід підкреслити зниження рівня використання ЛК підприємств на протязі п'яти років (2006 р. – три підприємства знизили цей показник, а в 2009 р. – сім). І тільки в 2008 р. – 50 % обстежених підприємств (чотири) відповідно і підвищили, і зменшили рівень використання ЛК підприємств. За п'ять років простежується загальна тенденція зменшення ефективності використання ЛК практично на всіх підприємствах. Це пов'язано, насамперед, зі зниженням заробітної плати працівників, плинністю кадрів, недостатньою

кваліфікацією співробітників, слабою вмотивованістю, низьким рівнем організаційної культури, недостатньо розвиненим та неефективним використанням творчого підходу співробітників до виконання своїх функціональних обов'язків, недостатньою кількістю винахідників й раціоналізаторів, недосконаліми умовами праці тощо.

Важливим для рівня використання інтелектуального потенціалу має структурний капітал, динаміка використання якого наведена в табл. 3.

Таблиця 3

Динаміка використання СтК на підприємствах (в % до попереднього року)

Підприємства	Рік								
	2005	2006	2007	2008	2009				
ДП «ФЕД»	0,0867	↑	↑	↑	↓				
ВАТ «Турбоатом»	0,0764	↓	↑	↑	↑				
ВАТ «Світло шахтаря»	0,0530	↑	↓	↑	↑				
ЗАТ «Південкабель»	0,1001	↓	↓	↑	↑				
ДП «Електроважмаш»	0,0747	↑	↑	↑	↑				
ДП «Завод ім. Малишева»	0,0921	↓	↓	↓	↑				
ВАТ «Укрелектромаш»	0,0135	↑	=	↑	↑				
ВАТ «Автрамат»	0,2417	↓	↑	↓	↓				
Усього (↑ – зростання; ↓ – зниження)		4	4	4+1	3	6	2	6	2

Аналіз зміни цього показника свідчить про позитивний факт, що спостерігається чітка тенденція зростання рівня використання СтК, а саме: на 4-х підприємствах у 2006 р. та на шести – у 2009 році. Чотири підприємства (ДП «ФЕД», ВАТ «Турбоатом», ВАТ «Світло шахтаря», ВАТ «Укрелектромаш») протягом 3-х років підвищували використання СтК і лише одне, а саме ДП «Електроважмаш», на протязі 4-х років покращувало цей показник. Для 2-х підприємств (ЗАТ «Південкабель», ВАТ «Автрамат») характерне значне зниження рівня використання структурного капіталу. При аналізі показників щодо оцінки СтК було виявлено основні чинники негативного характеру, які пов'язані із неефективним використанням власних НДДКР, недосконалістю правового-комерційного захисту ІВ, ноу-хау, недостатньо ефективним використанням технологічного аудиту, недостатністю фінансування наукової діяльності, недостатню увагу до впровадження інформаційно-комунікаційних технологій, застаріле комп'ютерне обладнання та його програмне забезпечення, нерозвиненість локальних комп'ютерних мереж, недостатньою вмотивованістю працівників і т. ін.

Динаміка використання СтК підприємств наведена в табл. 4.

Характерне зростання використання СтК на шести підприємствах, що начебто є добрим знаком, але слід відмітити зміни рівня його споживчого використання по усім підприємствам. 2008 рік є виключенням для СтК, рівень використання якого знизився на шести (75 %) підприємствах, і тільки два підприємства його підвищили. Керівництву 4-х підприємств (ДП «ФЕД», ДП «Завод ім. Малишева»,

ВАТ «Укрелектромаш», ВАТ «Автрамат») слід особливо звернути увагу на активізацію роботи з використання СтК на постійній основі, тобто систематично. На основі аналізу змін показників щодо оцінки СтК дозволив виявити недоліки щодо використання СтК усіх підприємств. Це було пов'язано із неефективним використанням ТВ, недосконалою маркетинговою діяльністю підприємств, неефективністю використання нематеріальних активів й основних виробничих фондів, недосконалістю комунікаційних технологій та цінової політики тощо.

Після виявлення недоліків та переваг машинобудівних підприємств щодо використання АК, СтК й СпК слід детально проаналізувати тенденцію змін інтегральних показників оцінки використання ІП підприємств, динаміка яких наведена в табл. 5. Лише три підприємства (ВАТ «Турбоатом», ЗАТ «Південкабель», ЗАТ «Електроважмаш») на протязі 3-х років із п'яти покращували стан справ щодо рівня використання ІП. Два підприємства (1. ДП «Завод ім. Малишева»; 2. ВАТ «Автрамат») тільки на протязі одного року (1. – в 2009 р.; 2. – в 2007 р.) підвищили рівень використання ІП, а чотири роки або знижувався, або залишався на рівні попереднього року. Слід підкреслити, що загальна тенденція використання ІП не змінювалася п'ять років.

Керівництво усіх машинобудівних підприємств недостатньо приділяло увагу використанню ІП на протязі п'яти років. І на це слід звернути увагу першочергово у перспективі щодо ефективної роботи з АК, СтК, СпК. Особливо це актуально на сьогодні, коли вкрай необхідна активізація інноваційної діяльності на усіх рівнях. Саме використан-

Таблиця 4

Динаміка використання СпК на підприємствах (в % до попереднього року)

Підприємства	Рік								
	2005	2006		2007		2008		2009	
ДП «ФЕД»	0,0923		↓	↑		↑			↓
ВАТ «Турбоатом»	0,0383	↑		↑		↑			↓
ВАТ «Світло шахтаря»	0,0675	↑		↑			↓	↑	
ЗАТ «Південкабель»	0,0183	↑		↑			↓	↑	
ДП «Електроважмаш»	0,0995	↑		↑			↓	↑	
ДП «Завод ім. Малишева»	0,1391	↑			↓		↓		↓
ВАТ «Укрелектромаш»	0,0218		↓	↑			↓	↑	
ВАТ «Автрамат»	0,0548	↑			↓		↓	↑	
Усього (↑ – зростання; ↓ – зниження)		6	2	6	2	2	6	5	3

Таблиця 5

Динаміка інтегральних показників оцінки ІП підприємств з урахуванням ЛК, СтК й СпК (в % до попереднього року)

Підприємства	Рік								
	2005	2006		2007		2008		2009	
ДП «ФЕД»	0,0982	↑		=		↑			↓
ВАТ «Турбоатом»	0,0600	↑			↓	↑		↑	
ВАТ «Світло шахтаря»	0,0545	↑			↓		↓	↑	
ЗАТ «Південкабель»	0,0490	↑		↑		↑			↓
ДП «Електроважмаш»	0,0900	↑			↓	↑		↑	
ДП «Завод ім. Малишева»	0,1064		↓		↓		↓	↑	
ВАТ «Укрелектромаш»	0,0415		↓	↑			↓	↑	
ВАТ «Автрамат»	0,0900		↓	↑			↓		↓
Усього (↑ – зростання; ↓ – зниження)		5	3	3+1	4	4	4	5	3

ня інформації та її узагальнення на основі інформаційно-комунікаційних технологій в економічній системі стає вирішальним фактором інноваційного розвитку економіки. На основі проведеного аналізу використання ЛК, СпК й СтК як складових формування, функціонування та розвитку ІП підприємств Харківщини за п'ять років було напрацьовано комплекс заходів безпосередньо по кожному окремому підприємству, які були узагальнені та систематизовані за функціями менеджменту. Обґрунтований комплекс заходів щодо ефективності використання ЛК, СпК, СтК та ІП для машинобудівних підприємств дозволить підвищити рівень використання як ІП підприємства в цілому, так і людського, структурного й споживчого капіталів.

Висновок. Аналіз використання ІП, людського, структурного, споживчого капіталів по групі машинобудівних підприємств дозволив: дослідити використання власного ІП, ЛК, СпК, СтК по кожному підприємству з виділенням основних факторів взаємовпливу на ІП; простежити динаміку змін рівня використання як ІП, так і за складовими. Це дозволило обґрунтувати комплекс заходів щодо поліпшення стану справ по усіх підприємствах у цьому напрямку та

показало потенційну можливість оцінювати ІП по машинобудівному чи іншому комплексу. На основі цього аналізу можна виокремити пріоритетні першочергові завдання для кожного підприємства з питань підвищення рівня використання ІП підприємства, ЛК, СтК, СпК і забезпечення інноваційного розвитку підприємства, що і є наступним етапом дослідження.

Література

1. Бендиков М., Джамай Е. Интеллектуальный капитал развивающейся фирмы: проблемы идентификации и измерения. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: / <http://www.cfn.ru/press/management/2001-4/01.shtml>.
2. Воликов В. В. Складові для формування інтелектуального потенціалу // «Галицький економічний вісник». Науковий журнал. – № 3 (18), 2008. – С. 32 – 37.
3. Зуб А. Т., Локтионов М. В. Системный стратегический менеджмент: методология и практика. – М.: Генезис, 2001. – 752 с.
4. Коюда В. О., Воликов В. В., Система показників для оцінки інтелектуального потенціалу підприємства // Вісник економіки

- транспорту і промисловості. Збірник науково-практичних статей, № 33. – 2011. – С. 186 – 190.
5. Коюда В. О., Воліков В. В. Використання інтелектуального потенціалу машинобудівних підприємств Харківщини // Бізнес Інформ. – № 2. – 2012.
 6. Регіональна інноваційна система: теорія і практика: [Монографія] / Під наук. ред. д-ра. екон. наук, проф. В. С. Пономаренко. – Х.: ВД «ІНЖЕК», 2011. – 688 с.
 7. Селезнев Е. Н. Интеллектуальный потенциал – показатель состояния интеллектуального капитала и эффективности его использования. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: / <http://www.finman.ru/articles/2004/5/3430.html>
 8. Стюард Томас А. Интеллектуальный капитал. Новый источник богатства организаций / Пер. с англ. В. Ноздриной. – М.: Поколение, 2007. – 368 с.
 9. Томпсон А. А., Стрикленд А. Дж. Стратегический менеджмент. Искусство разработки и реализации стратегии: Учебник для вузов / Пер. с англ. под ред. Л. Г. Зайцева, М. И. Соколовой. – М: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1988. – 576 с.
 10. Формування та використання інтелектуального капіталу. Наукове видання / Н. Л. Гавкалова, Н. С. Маркова. – Харків: Вид. ХНЕУ, 2006. – 252 с.
 11. Цибульов П. М., Чеботарьов В. П., Зінов В. Г., Суїні Ю. Управління інтелектуальною власністю / За ред. П. М. Цибульова: монографія. – К.: «К.І.С.», 2005. – 448 с.